

הספרים על הראי"ה קוק זצ"ל

הרב יהושע קניאל - ראב"ד חיפה¹

מספד מר, על סלוקו של רבנו הגדול ראש רבני ארצנו הקדושה, הגאון הצדיק האמתי
מרן אברהם יצחק הכהן קוק זצוק"ל, במלאת השבעה, בבית-הכנסת המרכזי [בחיפה]

אור ליום ב' פרשת תבא י"א אלול תרצ"ה

"אותו היום שנפטר אברהם אבינו מן העולם, עמדו כל גדולי אומות העולם
בשורה, ואמרו: אוי לו לעולם שאבד מנהיגו, ואוי לספינה שאבד קברניטא"
(בבא-בתרא צא.-:).

יש מנהיג ויש קברניט. מנהיג ביבשה ומנהיג² בים. יש אדם שלפי תכונותיו הוא ראוי להיות
מנהיג ביבשה - בשעת שלום ושלוה, בתקופה של שפע וברכה, אז הוא מורה דרך לעדתו, עונה
לשואליו דבר, ומדריך אותם בדרך טובה. אבל כשעדתו היא בים צרה, אין לו הכשרון והתכונה
להנהיגה. יש אבל מנהיג שהוא בכחינת קברניט, שאפילו בזמן ספינתו-עדתו נמצאת בלב ים
בצרה ומצוקה בין גלי-ים הסוערים, בין רוחות סוערות, לוקח לו את המשוט ביד ושוחה בים
צרה יחד אתם ועוד יותר מהם, וסולל לו במים עזים נתיבה להביא אותם לחוף מבטחים, וכלם
אז מביטים עליו כעל מלאך מושיע ומצילם, ומחכים למוצא פיו, עד אשר הסערה תעבור
והחיים ישובו למסלולם.

רבתי, אנחנו מספידים כאן את האבדה הגדולה, אבדה שאין לה תמורה, בסלוקו של רבנו
הגדול ראש רבני ארץ-ישראל, האדם הגדול בענקים, גדול בענקי בעלי הלכה, גדול בענקי
בעלי האגדה והדרוש, גדול בענקי בעלי המחקר, גדול בענקי בעלי הקבלה, גדול בענקי
הסופרים והמשוררים, וגדול בענקי החסידות והטהרה. אולם בתור תלמיד, - ועוד יותר מזה,
שזמן רב קבע אתי בהתבודדות שעורים לתורה, - קשה לי לתת הערכה מלאה על כל הקף
אישיותו של רבנו המנוח ז"ל. הלב כואב מאד וקשה לי לצרף את הרעיונות לשם הערכה איזו
שהיא, ואסתפק בדברי רבנו בספרו "אדר היקר"³, על מהות הגאונות, שבהם אוכל למצוא בטוי
להערכה.

1. קונוציה (גרוונגה) ה'תרנ"ו - חיפה ה'תש"ל. עלה לארץ בשנת ה'תרס"ו. למד בישיבת "עץ חיים", מראשוני
תלמידי הראי"ה בישיבת "שערי תורה" שלו ביפו. לאחר מכן מראשוני תלמידי ישיבת "מרכז הרב". תקופה
מסויימת למד עם הראי"ה בחברותא, וגם הסמיכו לרבנות. רבה הראשי של חיפה משנת ה'תשכ"ב, אחרי
פטירת הרב ברוך מרקוס זצ"ל. אך כבר החל משנת ה'תר"ף שימש חבר לשכת הרבנות העירונית, לצידו של
הרב מרקוס, משרה אליה נשלח לפי בקשת הראי"ה (ראה אגרות-הראי"ה א'קיד, א'קסו). משנת ה'תרפ"ב
דיין, לאחר שהקים את בית-הדין הרבני הראשון בחיפה. חבר מועצת הרבנות הראשית. בחירוף-נפש נלחם
על צביונה של השבת בעיר. ראה אגרתו אל הראי"ה ותשובת הראי"ה אליו בקובץ תחומין, כרך י עמ' 257
(= אוצרות-הראי"ה ד עמ' 188-187). שלוש תשובות נוספות של הראי"ה אליו: משפט כהן סימן ז, דעת כהן
סימן ריא, אורה-משפט סימן ל.

2. נראה דצ"ל: קברניט.

3. מהד' מוסד הרב קוק עמ' כג, "רעיונות לתולדות הגאון אדר"ת ז"ל, פרק א.

רבנו אומר: "הגאונות היא מחוברת לעולם ממתנה ועבודה. בין גאונות וכשרון השכל, בין גאונות המוסר והצדק, שניהם אינם באים כי אם כשיתחברו בנפש הגאונות שתי אלה יחד: מתת אלקים של נפש יתרה ונפלאה, האוגרת בתוכה סכום גדול של מעלות הרוח וכח נשגב בעצם תולדתה, עם השקידה וקבלת עול העבודה מאהבה, לפתח את הכשרונות, להוציא את הסגולה הגנוזה מן הכח אל הפועל. אנו מוצאים לפעמים גם כן גאונים מעולים, שזכו למה שהם רק בעבודה רבה ועמל גדול של שקידה נפלאה. אמנם כל החודר בעין בוחנת, ימצא הבדל בין הגאונות הטבעית לאותה המלאכותית, כאותו ההבדל עצמו שיש בין הטבע והמלאכה ברוב, ויותר מזה שהנטייה המצויינת לשקידה ולאהבת העבודה, כדי לבא אל תכלית מרום ונשגב; גם זאת היא אחת מתכונות הגאונות, כשהיא נמצאת במדה גדולה. על כן סוף כל סוף, סבת הגאונות היא סגולה של יצירה, שאמנם ביד האדם להגדילה ולהקטינה כפי בחירתו..."

רבנו הגדול שהיה גאון במלא הקף המלה, היתה בו גאונות טבעית, סגולית. כי הלא משחר טל ילדותו כבר היתה נכרת בו שאיפה לגדולות. כשהיה בן ארבע והכניסו אותו לחדר, כשהתחילו ללמדו אלפא ביתא או "עבריי" בסדור, לא רצה ללמוד בספרים הקטנים, כי אם דוקא בספרים הגדולים. ו"בוצין בוצין מקטפיה ידיעה", כשהיה רק בן שתיים עשרה, כבר בא בדברים ובמשא ומתן של הלכה עם הגאון הידוע ר' ראובן מדננבורג ז"ל, וכשגדל יותר ונכנס לישיבת ולוויין, שם הנצי"ב ז"ל את עינו באופן מיוחד על הבחור הזה שלא יחסר לו כל דבר. הנצי"ב ז"ל שהוא היה אחד מראשי הישיבות ומרביצי תורה היותר גדולים, הכיר בגדלותו של הבחור הזה, ואתו יחד היה מכין את שעוריו שהיה צריך להרצות לפני חכמי הישיבה, שמהם היו אחר כך מאורות גדולים ומנהיגים בישראל. וכשהתארש עם בתו של הגאון האדר"ת ז"ל האב"ד בפוניבז' ומיר ובסוף ימיו אב"ד בירושלים, אמר ר' אליהו דוד ז"ל: לקחתי חתן לבתי, שאני לא מגיע לקרסוליו. וכשר' אליהו דוד נתקבל לאב"ד בירושלים, בכה לפני חתנו רבנו ז"ל: אני נתקבלתי בירושלים ואלו אתה נשאר עוד לרב בעיר בוסק אשר בקורלנד. וכשרבנו רצה להתעסק במסחר ולא ברבנות, הניאו הגאון הצדיק בעל "חפץ חיים" ז"ל, ואמר לו אתה נוצרת לגדולות, להיות מנהיג בישראל, ולא להתעסק במסחר, מה שבזה יכולים סתם בעלי בתים להתעסק בהצלחה.

אבל אם אנחנו חושבים שכל גדולותו באה לו רק על-ידי הגאונות הטבעית הסגולית, אין אנחנו אלא טועים, כי כשם שהיתה בו גאונות של מתנת אלקים, כך ולא פחות מזה היתה בו גאונות של עבודה, ומסירות נפש על התורה. - ספר לי אביו של רבנו ז"ל, שכשהוא בא לישיבת ולוויין והיה שקדן גדול, היה לומד בכל יום לא פחות מששים דף גמרא בעמקות, עד שמרב העבודה וההקדבה העצמית נחלש ונחלה באופן מסוכן. בא אליו הנצי"ב ז"ל לבקרו, ואמר לו בוו הלשון: מה אתך... גם אני הייתי שקדן והייתי לומד שש עשרה שעות במעת לעת, אבל בכל זאת ידעתי לקבוע לי זמן לאכילה ושתייה ושינה, ואתה התמכרת כולך לתורה, עד שאתה שוכח את עצמך לגמרי.

ומה לי לשמוע מפי אחרים ועיני ראו ולא זר. פעם הלכתי אני עם אחד מחכמי ירושלים והשעה היתה מאוחרת אחרי חצות הלילה. ראינו אור בבית הרב. היינו סקרנים וחפצנו לראות, האם באמת ישנם אנשים כאלה אשר מדריכים את מנוחת הרב אפילו אחר חצות הלילה, אחרי טרדות קשות העוברות עליו במשך היום והלילה. אבל מה נשתוממו כשראינו שאין איש

בחדר, רק הרב לבדו אוהו איזה ספר גדול בידו, ורץ אנה ושוב, בשקידה עצומה ונוראה, אז אמרתי לאיש שיחי: עכשיו אני כבר מאמין לאותו הספור ששמעתי ביום, שפעם התבודד הרב למשך חודש ימים, ובמשך הזמן הזה עבר על כל הש"ס. כי תפסתו הגאונית, יחד עם שקידה עצומה כזאת, יכולה לעבור במשך זמן קצר על כל גלי הגלים של ים התלמוד, ומשום כך היה יכול רק בשנים האחרונות, בשנים של חולשה גופנית, לחבר ספר הלכה ברורה ובאור הלכה על כל הש"ס בבלי, ועל חלק מהירושלמי, דף על דף, הלכות של הרמב"ם וגדולי הפוסקים בהתאם למסקנת סוגיות הגמרא, עבודה ענקית וכבירה שהיו צריכים לה השתתפות של כמה וכמה תלמידי חכמים.

ואותה העבודה והשקידה היתה גם בעבודת ה' שהיא תלויה בעיקר רק ברצון, כי היכלת השכלית אם איננה קשורה לרצון מוסרי טהור, היא יכולה להפך לרועץ, וכמו שכותב רבנו (באדר היקר): "אהבה העצמית, כשמתגברת למעלה ממדת היושר, באבדן המוסר, ואותה האהבה בעצמה, מאין לה מעמד הגון בחיים הרוחניים והנצחיים, היא משתפלת והולכת, לחפצים גסים וכעורים, היא מוכרחת להכביד את חיי האדם בכללו באותה המדה שיכלתו יגדל. ולהפך, עם המוסר הטוב, המביא אצילות הנפש רוממות קדושה ואהבת הבריות, יכול הוא האדם לסדר גם את אותם הכחות המועטים הנמצאים ביכלתו הדל, באופן המביא טובה וברכה רבה לו ולעולם...".

וכדאי היה לבא לבית מדרשו בראש-השנה וביום-הכיפורים לראות את ההתלהבות שלו בתקיעת שופר, בתפלת כל נדרי ונעילה. כדאי היה לבא בליל חג השבועות, לראות שאפילו בימי חולשתו ישב כל הלילה ולמד והרצה בספר המצות להרמב"ם ז"ל. ומי שלא ראה את הדבקות שלו בשירה ורקודים בשמחת תורה, לא ראה דבקות מימיו. ואני זכיתי להיות במחיצתו, כשכחותיו היו במתניו, ושבליל חתונה בשמחת חתן תלמיד חכם הוציא את הקהל לרחוב ורקד בחוץ, ומסביבו נתאסף המון של מאות איש וכלם רקדו במעגל מסביב.

וההתלהבות הזאת באהבת ה' במסירות נפש ממש, התבטאה באופן מוחשי ברגעיו האחרונים. שעתים הוא שכב כמעט בלי נשמת חיים, רק דופק הלב עוד עבד, והוא שכב ופניו אל הקיר ויד אחת היתה מחוץ למטה. על פי בקשת המקורבים, התאמץ הפרופסור להכניס את היד למטה ולא היה יכול, כי היא היתה כמאובנת. וכשרבנו שמע את הצעקות של קבלת מלכות שמים, "ד' הוא האלקים", ו"שמע ישראל", והבין שאלה הם רגעיו האחרונים, התאמץ והתעורר פתאם, הכניס ידו למטה והתהפך כלפי העם, וקרא עמהם "שמע ישראל" עד שיצאה נשמתו ב"אחד". הפרופסור והרופאים, לא יכלו להבין, מאין לקח לו את הכח הזה להתעורר מעצמו ולהתהפך לצד הקהל ולהשתתף אתם בקבלת עול מלכות שמים. אבל זה היה כחו כל ימי חייו עלי אדמות: התלהבות במסירת נפש על אהבת ה', והיא שנתנה לו את הדחיפה הזאת הבלתי משוערת בכח אנוש.

גאונות זאת של נפש יתירה ונפלאה האוגרת בתוכה סכום גדול של מעלות הרוח עם השקידה וקבלת עול העבודה מאבהה עד כדי מסירת נפש, הובלטה בכל דרכיו של רבנו, גם בכל חלקי המצוות שבין אדם לחברו. הלא ידוע לכל באי ביתו שהוא עשה על פי רוב יותר

ממה שבקשו ממנו. לא התעצל ולא הביט על שום דבר. דבר, כתב והלך, לעשות חסד עם מי שהוא, יהיה זה פרט או כלל, יחיד או צבור. על כסף אף פעם לא הביט. פזרן היה יוצא מן הכלל. יש לספר הרבה אפיוודות בענינים אלה, אבל לא עכשיו הזמן לכך. אלא אפילו על כבודו ועמדתו לא הביט, כשהיה צורך לעשות טובה למי שהוא. ועל אחת כמה וכמה כשהיה בדבר ענין של הצלת נפשות, היה הולך במסירת נפש ממש.

אהבת ארץ ישראל, זוהי פרשה בפני עצמה. עוד בשחר ילדותו לקח שק על שכמו ואמר לאמו שהוא הולך לארץ-ישראל, וכשגדל בימי בחרותו נבא לו הגאון ר' מרדכי אלישברג ז"ל ואמר לו: עליך לנסוע לארצנו הקדושה, כי אתה תחולל בה נפלאות. אז אחרי פטירת הרב מיפו הגאון ר' נפתלי הרץ ז"ל, הציעו הגאונים ר' שמואל סלנט ור' אליהו דוד רבינוביץ לקבל אותו לרב ליפו. וכשהוא בא לארץ-ישראל, כשרק דרכו רגליו על החוף של יפו, השתטח מלא קומתו ונשק את האבנים ואת רגבי העפר, וקשה היה להרים אותו מעל הארץ וללכת הלאה, כי איך הוא ידרוך על אדמת ארץ הקודש. וגם בה ראינו אהבה של שקידה ומסירות מופתית יוצאת מן הכלל, עד שכל מפעל כל קנין וכל בנין היו חיי רוחו ונשמתו.

*

על רבנו אברהם יצחק הכהן, יש לקרא ולהמליץ בלי כל הפרזה מה שנאמר על אהרן הכהן: "תורת אמת היתה בפיהו ועולה לא נמצא בשפתיו, בשלום ובמישור הלך אתי ורבים השיב מעון. כי שפתי כהן ישמרו דעת ותורה יבקשו מפיהו כי מלאך ה' צבאות הוא" (מלאכי ב, ו-ז).

תורת אמת היתה בפיהו - כל התורה שבכתב, תורה נביאים וכתובים, היו שגורים על פיו, כשהיה מדבר וכשהיה נואם, היו שומעים מפיו יוצא שטף של פסוקים לעשרות מבלי כל מעצור. בקי היה בשני התלמודים בבלי וירושלמי, בקי היה בספרות ההלכה, בקי היה בספרות האגדה והדרוש, בקי היה בספרות הקבלה, בקי היה בספרות החקירה האלקית הדתית. רגיל היה לאמר לידידיו, שכדאי לכל תלמיד-חכם בזמן הזה, לדעת היטב את חמשת הספרים האלה: האמונות והדעות לרס"ג ז"ל, הכוזרי, המורה להרמב"ם ז"ל, חובת הלבבות לרבנו בחיי ז"ל, העקרים לר' יוסף אלבו. והוא היה בקי ויודע לא רק אותם, כי אם את כל הספרים שיש להם קשר עם החקירה האלקית. מי שעבר בעיון על מאמרו של רבנו בהערכת הרמב"ם, שיצא בחג הפסח שעבר, לרגלי חגיגת יום הולדתו השמונה מאות, הלא ראה מתוך דבריו שהוא הוא שהכיר היטב את הרמב"ם ז"ל. וכבר אמרתי שרבנו זה היה יכול להחשב בצדק - עם גאונותו המקיפה - לרמב"ם של זמננו. הלא כל גדולי עולם, גדולי תורה, גדולי חסידות, וגדולי פלוסופיה, היו כורעים ברך לפני גדלותו. אפילו גדל הפילוסופים בזמננו פרופ' איינשטיין, כשבקר אצלו והראה לו מקורות בספרות הקבלה לתורת היחסות שלו, התפלא איך זה רב בישראל יש לו ידיעה כה עמוקה בחקירתו, מה שהרבה מגדולי המדע לא יכולים להבינה. ומה אומר על סגנון הספרות והשירה הלירית שלו, הלא כל קורא ספריו ומאמריו, רואה לפניו סגנון מקורי מבלי כל חקוים, מיוחד במינו, - תורת אמת היתה בפיהו!

ועולה לא נמצא בשפתיו - עם כל גדלותו הגאונית המקיפה את הכל, לא בטל את מי שהוא, כבד את כלם ואפילו את מתנגדיו, ולא רק שלא הרחיק אותם, אלא קרבם. עובדא ידענא, פעם בא אליו אחד ממפיצי כתבי הפלסטר נגדו ובקש ממנו עזרה להכנסת כלה. מבלי לחשוב הרבה, הוציא הרב ממגרתו שתי לא"י ונתן לו. המקורבים של רבנו שאלוהו, היתכן? הלא בזה אתה מחזק ידי עוברי עבירה, שיפיץ שוב פעם כתבי פלסטר? ענה להם בבדיחותא: הלא לשמש שנותן מלקות בערב יום-הכיפורים גם כן משלמים לו שכר עבודה, ואם כך, ראוי הוא לתשלום בעד המלקות שנתן לי. אבל אני שאלתי אותו ביחידות: רבי! לאלה דחית בקש - בבדיחה, אבל לי מה אתה אומר, הלא יש מאמרי רז"ל שאומרים שמנהיג בישראל לא צריך לנתר על כבודו. הזכיר לי את דברי הרמב"ם ז"ל בהלכות דעות⁶ עד כמה הוא מחמיר בלאו של "לא תשנא את אחיך בלבבך", "ולא תטור", שהשנאה שבלב היא יותר חמורה משנאה גלויה, וכדי להתרחק לגמרי מכל טינא שבלב על איזה יהודי שהוא, הוא מקרב אנשים כאלה עוד יותר, וכשהם באים אליו לבקש עזרה איננו רוצה לעכב אותם במשהו, שלא תכנס בלבו מחשבה של שנאה לאח. ואמר לי עוד שהוא לא יצטער אף פעם, אם הוא לא היה שונא למי שהיה צריך לשנא, אלא הוא יצטער תמיד, פן לא אהב חלילה את מי שהוא צריך לאהוב. ומנקודה זו היה רואה בכל חוג ובכל אחד מישראל רק את הטוב שבו, ולא את הצד הרע, את האור שבו ולא את הצללים. העליכו אותו ברבים לא פעם מחוגים שונים על מעשה זה או על מעשה אחר, והוא היה יכול לתת תשובה ברבים נגד האנשים האלה. כחו השנון היה כל כך גדול בספרות, שלא היה צריך לחזור פעם שניה על מה שכתב, ולא היה צריך לעזרת מי שהוא לדעת מה לענות, ובכל זאת אף פעם לא ענה ברבים, פן יבולע חלילה למוסד פלוני או לארגון אלמוני, אם הוא יצא נגדם במכתב או גלוי-דעת. היה כל ימיו "מן הנעלבים ואינם עולבים. שומעים חרפתם ואינם משיבים"⁷ - ועולה לא נמצא בשפתיו!

בשלום ובמישור הלך אתי - זה ידוע לכל, יחסו אל כל אחד ואחד מבני-ישראל. על קיר ביתו היו חקוקים דברי הלל הנשיא "הוי מתלמידי של אהרן אוהב שלום ורודף שלום אוהב את הבריות ומקרבן לתורה" (אבות א, יב), והמלים האלו, האותיות הללו, היו חקוקות על לוח לבו לסיסמת חייו; אהב שלום ורדף שלום, אהב את הבריות, ועל ידי זה היה מקרבן לתורה⁸.

ורבים השיב מעון - לאנשים החדשים מקרוב באו אולי לא ידוע דבר זה, אבל לנו ידוע שבאהבתו ומסירותו לישראל, מאמריו ונאומיו, משך אליו רבים רבים שהיו רחוקים מהדת, ושבהשפעתו התחילו להניח תפילין, לשמור שבת וכו'. יש מהם שעומדים בארץ בראשי ארגונים ושאניני יכול ברבים להזכיר את שמותיהם.

כי שפתי כהן ישמרו דעת ותורה יבקשו מפיהו, כי מלאך ה' צבאות הוא! שליח ההשגחה העליונה הוא היה. בדורנו זה, בתקופה של חלופי דעות והשקפות, בתקופה של שנוי ערכים, בתקופה של העברה מגלות לחיי חורין בארץ ישראל, בתקופה של רחוק הבנים מהאבות ובתקופה שאיש לא שומע את שפת רעהו, הוא היה יחידי בדורנו זה, שהבין את שיחתן של

6. ו, ה, ז, ח.

7. שבת פח: ועוד.

8. "תמיהני אם לא ידע אדוני נאמנה, כי הנני תלי"ת תמיד מבקש שלום ורודפהו, בכל לבי ונפשי וגם למחרפי ומבווי. אמינא שרי לחו מרא", אגרות-הראי"ה ד אגרת איקפו אל מרן "הפחץ חיים".

האבות ושיחתן של בנים. הוא ידע לגשר גשר בין העבר והעתיד, ולחדור לתוך מושגי האידיאלים הנשגבים של האבות והבנים גם יחד.

כי מלאך ה' צבאות הוא - כי שליח ההשגחה העליונה הוא גם באותם הימים ההיסטוריים שלפני מתן הצהרת בלפור. הוא היה בזמן המלחמה בשוייץ. בקשו מלונדון שיבא שם לקבל עליו עול רבנות. הוא לא רצה. הוא חשש שאם יקבל רבנות בלונדון, אז לא יוכל מהר לשוב אל הארץ. בכל זאת כתב להם, בהיותו בטוה שתוצאות המלחמה העולמית תביאנה בכנפיהן ישועה לישראל, וצמיחת הישועה תתחיל ממדינת אנגליה הנאורה, לכן רוצה הוא להיות במטרופולין של המדינה הזאת, אולי יוכל במה שהוא לסייע ולעזור בהשגת זכות עמו על מולדתו. אבל התנה אתם תנאי כפול, שתיכף בפתחת שערי הארץ ירשו לו לנסוע לארץ ישראל. וכשהוא בא ללונדון, והתחילה התנועה בדבר קבלת זכות שיבת בנים לגבולם לארץ אבותיהם, אז נמצאו הרבה משטינים נגד כל נתינת זכות לישראל בארצו. לא רק אנשים שאינם בני ברית. אלא אפילו בני ברית, מחוגים שונים וטעמים שונים, שאין כאן המקום לעמוד על ברורם. מה עשה רבנו באותו הזמן? הוציא כרוז, קול קורא לכל היהודים שבאנגליה, שבו הובעה מחאה נגד כל אלה הבוגדים בעמם, ובנקודה היסודית של "ומי כעמך כישראל גוי אחד בארץ, כד אנון בארץ אנון גוי אהר" (זוהר הקדוש ויקרא צג, ב), ודרישה לכל אחד מישראל להתלכד מסביב לדרישה של קבלת זכות עם ישראל לשוב לארצו ומולדתו (הכרוז הנה נדפס ב"אגרות ראי"ה", ראוי גם עכשו לקרא בו לעתים קרובות). הכרוז נתפרסם בכל בתי-הכנסיות, ובכל המקומות הפומביים שבאנגליה. וגם נאם בבתי כנסיות הגדולים, ולהבדיל בבתי תיאטראות, לפני המונים של אלפים, וביניהם היו הרבה מחברי הפרלמנט, שהם חזרו בבית הנבחרים על דבריו של הרב. והדברים עשו רשם גדול על היהודים, וגם בחוגים הפוליטיים. וכשיבא כותב ההיסטוריה לדבר על ענין השגת הזכות של בנין בית הלאומי בארץ-ישראל מה שהיא עכשו פינת אורה היחידה לעם ישראל בכל צרותיו, הרי יהיה מוכרה לזקוף חלק גדול מהשגת ההצהרה לחשבון רבנו הגדול, כי מלאך ה' צבאות, - שליח ההשגחה העליונה - הוא היה שם באותה שעה ובאותו זמן.

ולכן, באותו יום שנפטר אברהם אבינו - כשאבינו אברהם יצחק הכהן הסתלק מן העולם, כמו שקרא אלישע על אליהו הנביא: "אבי אבי רכב ישראל ופרשיו" (מלכים ב ב, יב), ואומרים חז"ל: "אבי אבי" - זה אביו ואמו" (מועד-קטן כו, א). כלומר: הראש והלב של העם, המח והרגש, בעל מעוף המחשבה והמעשים. "רכב ישראל ופרשיו" - לא רק שהיה מנהיג היושב ברכב אלא הוא היה בבחינת פרש ההולך לפני המחנה בכל סכנה, מחרף נפשו על כל אחד ואחד מישראל, ושוחה אתם בים צרה. כואב בצרתם ושמח בשמחתם. - עמדו כל גדולי עולם בשורה - יחד מבלי פלוג דעות - ואמרו על אבינו אברהם יצחק הכהן "אוי לעולם שאבד מנהיגו", המורה המדריך, הגאון הגדול, מבלי השאיר אחריו כל תמורה וחליפין, ו"אוי יותר לספינה" - לספינת ישראל הנודדת בלב ים הצרות והפגעים, "שאבד לה קברניטה", הקברניט שמסר נפשו עליה כל ימיו להביא אותה לחוף מבטחים.

9. אגרת תתלב; מאמרי-הראי"ה עמ' 331-332. וראה דברי הרב מאיר בר-אילן ז"ל בחזון-הגאולה עמ' שמ, ודברי הרצי"ה בשיחותיו מס' 59, עמ' 13-16, וב"לשלושה באלול", א סע' סד. ראה גם באינצ' של הציונות הדתית כרך ה, עמ' 187-190. מועדי-הראי"ה עמ' שצא-שצג.

*

והנה מצד הדין¹⁰ היו צריכים כלם לקרע כדין על תלמיד-חכם ששואלים אותו דבר הלכה בכל מקום, ואומרה, ובפרט על תלמיד-חכם כזה שלא רק באסור והתר, טומאה וטהרה, שאלו לו מכל קצוי עולם, אלף אפילו בענינים של אמונות ודעות, מה שרבנו בחיי אומר¹¹ שעל זה לא נאמר "וקמת ועלית אל המקום ההוא", כי כל אחד מחויב בעצמו ללמד ולדעת לקיים "דע את אלקי אביך וגו'". ומי לא נהנה משמועותיו ספריו ומאמריו, ובפרט שהיה נשיא בישראל, ראש הרבנים לארץ-ישראל וראש הרבנים לכל קצוי עולם, כי מכל מקום ומקום פנו אליו בשאלות והוא ענה לכל אחד כיד ה' הטובה עליו. אבל אם לא כלם קיימו את הדין של קריעה, לפחות נקבל עלינו עכשיו במלאת השבעה, אבלות של ישיבה בארץ, "ישבו לארץ ידמו זקני בת ציון וגו'" (איכה ב, י). (כל הקהל התישב על הארץ והתמוגג בדמעות).

רבותינו אומרים "אגרא דהספדא - דלוי" (ברכות ו, ב) ואומר רש"י ז"ל: "להרים קול בבכי". ויש מבארים: דלוי - לדלות את המעשים של המנוח הנספד. הוא היינו הך, הבכי מביא לידי התרשמות בלב ממעשיו של המנוח, ומביא לידי זה שהשומעים דולים ממעשיו ללכת בעקבותיו. רבותי, ההתרשמות בלבבות היתה גדולה מאד. מי שהיה בירושלים בשעת הלוייה של רבנו, ראה שלא רק גדולי עולם קוננו כי אם גם המונים, זקנים וצעירים נשים וטף, כלם בכו, כל ירושלים בכתה, ירושלים של מעלה וירושלים של מטה, גדולים במעלה והנמוכים במעלה. שמים וארץ בכו. "שמים בוכים ואומרים: 'אבד חסיד מן הארץ'". האנשים הגבוהים במעלה הרגישו את העדרו של האדם הגדול בענקים בנשמה אצילה, בעל שאר רוח, בעל גאונות סגולית טבעית וגאונות של עבודה ושקידה נפלאה. ו"ארץ בוכה ואומרת: 'וישר באדם אין' - נמוכי דרגא הכירו באכידה הגדולה הזאת של הישרות באדם, המסירות הנאמנות, ההקרבה העצמית לכל קדש בישראל בכל חלקי התורה שבין אדם למקום ושבין אדם לתבירו, "וכשבקש יהושע רבו ולא מצאו, היה בוכה ואומר: 'הושיעה ה' כי גמר חסיד כי פסו אמונים מבני אדם'" (מדרש-רבה - סוף דברים [יא, י]).

הבכי הזה וההתרשמות הזאת, צריכים להביא אותנו לידי שאיבת מעשיו הגדולים והטובים של רבנו המנוח. נקח נא לדוגמא את מעשיו - אם אין אנהנו כבר מיחלים להיות גאונים סגוליים, אבל גאונים של עבודה ושקידה, יכול כל אחד מאתנו להיות. נשקוד נא גם אנו על אהבת ה', אהבת התורה, אהבת ישראל ואהבת ארץ ישראל, ארבעת עקרי חייו של רבנו, בהתרוממות הרוח ובבטול העצמיות, לקראת הרעיונות הקדושים והנשגבים שבעקרים הנ"ל, ואז בלי ספק תבא גאולתנו ופדות נפשנו, ויקוים בנו דברי הנביא ישעיה, בהפסרת השבוע: "לא יבוא עוד שמשך וירחך לא יאסף, כי ה' יהיה לך לאור עולם ושלמו ימי אבלך" (ישעיה ס, כ). ובלע המות לנצח ומחה ה' אלקים דמעה מעל כל פנים, וחרפת עמו יסיר מעל כל הארץ, כי פי ה' דבר.

10. שולחן-ערוך יורה דעה שמ, ז.

11. חובות חלבבות, הקדמה (מהד' ר"י קאפח עמ' י).

נאם הזכרה באספת אבל למלאת השנה להסתלקותו של רבנו הגדול הגרא"י הכהן קוק זצ"ל, בבית כנסת המרכזי בהדר הכרמל

אור ליום ג' אלול ו' ערב שבת קודש פרשת שופטים שנת תרצ"ז

בפרשת השבוע אנו קוראים: "כי יפלא ממך דבר למשפט בין דם לדם בין דין לדין ובין נגע לנגע דברי ריבות בשעריך וקמת ועלית אל המקום אשר יבחר ה' אלקיך בו וגו'" (דברים יז, ח). "מלמד שהמקום גורם" (סוטה מה, א). וכן לעיל בפרשת ראה: "לא תעשון כן לה' אלקיכם. כי אם אל המקום אשר יבחר ד' אלקיכם וגו'" (שם יב, ד-ה), שאסור להקריב בכמה כי אם במקום אשר יבחר ה'. ואנו קוראים עוד בפרשת השבוע: "לא תקים לך מצבה אשר שנה ה' אלקיך" (שם טז, כב). ויש לדייק בפסוק הזה, איך אומר "אשר שנה ד' אלקיך", והלא אבותינו אברהם יצחק ויעקב הקימו מצבות, ואם היא שנאה בעיני ה', היתכן שהאבות היו עושים דבר נגד רצון ה'? על זה תירצו חז"ל: אהובה היתה בימי האבות ושנאה בימי בנים (ספרי קמו). ויש לעיין בדבר, משום מה באמת תיהפך המצבה להיות שנאה לבנים אחרי שהיתה אהובה לאבות? והסביר רבנו הגדול זצ"ל¹², שאז לפני תקופת האבות, שררה בעולם חשכת הבערות מהאלילות הגסה. עבדו לכוּכב פלוני או אלמוני, או לצורה זו או אחרת, אבל את ה' לא ידעו. לא ידעו לגמרי שישנו אדון לבירה זו. עד שבא אברהם אבינו והוא הכיר את בוראו, הכיר לעצמו והכיר לאחרים, והוא התחיל לקרא בשם ה', לפרסם שישנו אדון לבירה זו. וכן יצחק וכן יעקב פרסמו את שם ה' בעולם. והנה הרמב"ם ז"ל מבאר מהי מצבה¹³: בנין שמתאספים מסביבו לעבודת ה', והוא בנין פרוץ מבלי מחיצות מסביב, כי אז היתה עבודת האבות לפרסם את שם ה' בין כל תושבי הארץ מבלי שיהיה בין האבות ובניהם איזה הפסק של מחיצה.

גדל הישוב, רחב ישובו של עולם, והתושבים התפצלו למשפחות, שבטים, לאומים ולשונות, והיה צורך ליצור עם שיהיה לסגולה בין העמים, "עד לאומים נתתיו" (ישעיה נה, ד), עמוד חי נגד הרשעות והברברות שבעולם, עם שיהיה למופת במחשבתו בהשקפתו, בהלך רוחו, בתורתו ובמעשיו, ואם ההשפעה צריכה לבא על-ידי עם, לא על-ידי אחד, כי אם על-ידי עם שהוא מורכב מרובות ומיליונים יחידים, מוכרח העם הזה להיות מרוכז למקום אחד - למקום אשר יבחר ה'. "עם לבדד ישכון ובגוים לא יתחשב" (במדבר כג, ט). כי אם כל אחד יקים במה לעצמו, או מצבה מבלי כל היקף מחיצות להתערב בגוים ולהשפיע בתוכם, אז העם יפורר לרסיסים ויבטל את כל ערכו וישותו. ולכן המצבה שהיתה אהובה לאבות היחידים, היא שנאה לבנים. ועל זה אמר יעקב אבינו: "והאבן הזאת אשר שמתה מצבה יהיה בית אלקים" (בראשית כח, כב). ההשפעה הבאה עכשיו לעולם, על-ידי מצבה, תהיה בימי הבנים על-ידי בית אלקים, סגור במחיצות ומרוכז במקום אחד (ישעיה ב, ג): "ואמרנו לכו ונעלה אל הר ה' אל בית אלקי יעקב", לא כאברהם שקראו הר ולא כיצחק שקראו שדה - השפעה על-ידי הקמת מצבה בלי מחיצות - אלא כייעקב שקראו בית (פסחים פח, א).

12. אגרות הראי"ה ג, אגרת תשמו.

13. הלכות עבודת-כוּכבים ו, ו.

ואפשר להמתיק את הרעיון במאמר של "כוזרי" שהזכרתי אותו פעם, אבל ראוי הוא לחזור עליו כמה פעמים, כי הוא מכיל בקרבו תשובה על כמה שאלות במצבנו כיום. החבר בוכחו עם מלך הכוזרים, עונה על אחת משאלותיו, שעם ישראל בין העמים הוא כמו לב בין האיברים, "רב חלאים מכלם ורב בריאות מכלם" (כוזרי ב, לו). הא כיצד? היתכן שנאמר ראובן הוא יותר חולה מכל חבריו ובכל זאת הוא יותר בריא מכלם, ואיך אפשר לומר שהלב הוא רב חלאים מכלם ורב בריאות מכלם?

בזמן שלב העולם היה מצומצם ביחידים - באבות, היו יכולים להמצא באיזה מקום שהוא ולעבוד את ה' בפרסום רב בין האומות. אולם כשהתרחב הלב על כל הבנים בתור עם סגלה בין העמים המונה רבבות יחידים, אין הלב יכול להחזיק מעמד אם יהיה מפוצל ומפורר, מפוזר ומפורד בין העמים. אלא דוקא כשיהיה לו מרכז סגור מכל הרוחות, שיוכל לרכז בו את כל כחותיו וממנו לשאב את דמו הצלול והמזוקק, להיות אור לגוים, ולא להקים כל אחד במה לעצמו או מצבה - לפורר את בית ישראל לרסיסים - "אשר שנה ה' אלקיך".

ברעיון זה נבין פליאה עצומה שהתקשו בה רבים מאלה שהתבוננו בחיי רבנו זצ"ל, בכחות נפשו. בהלך רוחו והשקפתו. ידוע היה רבנו לגאון בהלכה ואגדה. במחקר וקבלה. בספרות ושירה. ועל הכל בטהרת הנפש ובמוסר עליון. ואם היו מפרטים כל כח וכל כשרון או כל הנהגה שבו, היו מוצאים באישיות הזאת המון סתירות ופולגים בכחות נפשו, כי אותו הגאון בהלכה שהשיב תשובות לאלפי שואליו בכל קצוי העולם, בהיקף רחב ובהסברה עמוקה ובנתוח ההגייוני המיוחד לו, היה גאון באגדה - לא עבר עליו יום שלא ינאם או ידבר באגדה ויחדש בה חדושים מקוריים. אותו הגאון המעמיק בהלכה ושהיה יכול לעמוד שעות וימים על נקודה אחת, היה מהיר במלאכתו כשהיה לו צורך בכך, עד שהיה עובר על עשרות דפים בגלי ים התלמוד בשעה מועטת, כאשר נוכחתי אני בזמן שזכיתי להיות לפניו בבחינת תלמיד-חבר, הגאון בספרות החקירה - שלדעתו רצוי הוא שכל תלמיד-חכם ידע את חמשת ספרי יסודות חקירת היהדות: האמונות והדעות לרס"ג ז"ל, הכוזרי, חובת הלבבות, המורה לרמב"ם ז"ל, העקרים, והוא ידע הרבה יותר מזה.

כשהביאו לפניו ספר תולדות ישראל להרב ר' זאב יעבץ ז"ל, ובתולדות הרמב"ם בקרת על השיטה הפילוסופית של הרמב"ם, שלדעתו היא מיוסדת על תורת הפילוסופיה היגיונית, התישב רבנו לשעה קלה והכין מאמר תשובה לדברי הבקרת של הרב יעבץ, בו תרץ את שאלותיו, והוכיח שיסודות הפילוסופיה של הרמב"ם הם בנויים על התורה ואמונת חז"ל (הוא נדפס בספר הנ"ל). ויעידו על זה אנשי המדע הגדולים שהיו באים להקשיב לשעוריו של רבנו ב"כוזרי". זכורנו איך שהיה בא מגדרה ליפו רבי יעקב הכהן שכביץ זצ"ל¹⁴ הידוע לחלק גדול מהנאספים כאן, והיה יושב כפוף לפניו כתלמיד לפני רבו אף שהיה הרבה קשיש ממנו, וכל גדולי המחשבה אשר בארץ-ישראל ובגולה.

14. חראקוב אוקראינה תר"ד - חיפה ה'תרצ"ג. (היה ישיש מן הרב בעשרים ואחת שנים). עלה לארץ בשנת ה'תרנ"ג, והיה מראשוני המושבה גדרה. יום את חידוש הסנהדרין בארץ-ישראל לאחר שתקום מדינת ישראל. בשנים האחרונות לחייו היה גר אצל בנו בחיפה.

ואתו גאון המחקר היה גאון בקבלה. ספרו "ריש מלין", הקדמתו לספרו "עץ הדר" ו"שבת הארץ", וכל ספריו שבדפוס ובכתי"ק, חדורים רעיונות עמוקים בקבלה. הגאון הזה שבברור התלכה הלך בשיטת הגר"א מוילנה צוק"ל, בחפוש המקור והסברה במקום, מבלי נטות אחרי פלפולים הרחוקים, ותבר שני ספרים על באור הגר"א בחושן-משפט וספר אחד באור על סדור הגר"א בקבלה, היה גם גדול החסידות, שכל גדולי האדמו"רים השתוממו לגדלותו בכל רחבי ספרות החסידות. ואתו הגאון שהקיף את מכמני היהדות המקורית כלה, היה גם אחד הסופרים היותר גדולים בסגנון מיוחד שאין לו חקוי, ואחד המשוררים הגדולים. וכבר חובר ספר "משורר היהדות" שבו מעריך המחבר את גדלו של רבנו בשירת היהדות. ואתו הסופר והמשורר, המביא רבים בחוץ לארץ לחשוב אותו לאיזה רב נאור מודרני ולהודות אחר כך - בראותם אותו - על טעותם ברבים, הוא קנאי נלהב בכל מעשי המצוות, קלה כבחמורה.

זכורני, כשהיה חלול יום-טוב באחת המושבות שביהודה, אחרי בואו של רבנו ליפו, איך שהקהיל קהלות ברבים נגד השערוריה הזאת. ופעם כתב מחאה על חלול שבת בסגנון זה בערך¹⁵: "לא בדיו כי אם בדם לכבי אני כותב את מחאתי", "אוי לי על שברי שאני מוכרח להיות מזכיר עון לבית ישראל". מזדעזע היה בכל נימי נפשו כשהיה שומע על מעשה של חלול שבת, אכילת נבלות וטרפות, או חמץ בפסח, ועוד.

ובחייו הפרטיים? מי מדבר על מעשה המצוות עצמן. הלא מי שלא ראה קיום מצות כבוד אב ואם שלו, לא ראה כבוד אב ואם מימיו. כשאביו או אמו היו נכנסים בחדר, היה קם תיכף, ומחכה עד שהם ישבו במקומם. אביו היה רגיל לשבת על ידו במסבות, וכשאביו היה קם מכסאו היה גם הוא קם מכסאו. כשלמדתי אצלו ביפו, הבית-מדרש היה למטה, ודירתו בבית שממולו למעלה. כשהיה מרגיש שאחרו להביא טה בשביל אביו, היה נעלם פתאם, ואחר כך ראינוהו יורד מהמדרגות שממולנו עם כוס טה בידו לאביו. בא עני לבקש נדבה, משמש בכיסו ולא מצא מטבע, היה עולה מהר למעלה ויורד ונותן נדבה לעני. פעם נתן לעני נייר כסף של 5 לא"י כשלא היה בידו מטבע אחר. ובמו עיני ראיתי אשה באה לפניו לבקש נדבה ולא היה לו מה לתת, ובבית-המדרש היו ספרים רבים יקרי ערך. בקש ממנה שהיא תבחר לה איזה ספר ושהיא תמכור אותו בשוק לפרנסה, בכדי לא להשיב פני עני ריקם. ואלו כרוכלא אחרוב ואיזל את הדוריו בקיום המצוות עצמן, הלא גם בהדור מצוה וחביבותה הצטיין ביותר. כדאי היה לראות איך שהיה מנשק בראשו לחג הסכות את הארבעה מינים. התלהבותו בקודי שמחת תורה.

15. "אחיסו לא בדיו, כי אם בדם הנפש והלב אני כותב את דברי אלה נגדה נא, לכל אחינו בארץ-ישראל ובהוץ-לארץ. או לנו על שברי כי הוצרכת לבא לידי מדה זו להיות מקסרג ומוכי עון של אחי החביבים עלי חבת נשמה, חבת בנים אהובים וילדי שעשועים, אבל מה אעשה, הדבר הגיע עד הגבול היותר קיצוני, הנני מוכרח לצעק במר נפשי: חלול שבת-קודש באכזריות נוראה נגד נשמתה הקדושה של האומה ונגד כבודה, בארץ-ישראל ובירושלים עיר הקודש, בפומבי, בעזות, ובחוצפה, שאין כמה לרוע, מה היה לנו לא אחים אהובים, לא אוכל עוד לשאת את החרפה, אהיה מוכרח להרעיש את כל עולמנו, את העולם הפנימי והחצון שלנו, בשוקים וברחובות, בפה ובעט, בלי הרף, כל אתן פוגת לי, בת עיני לא תדום, יחד עם דמעותי, עם רמי לבבי, ישמעו צעקותי ואנחותי, ירעישו לבבות, יביאו תסיסה ומהפכה, וגם חשבון הנפש בלב אלה אשר לא יאבו שמוע...חדלו! חדלו! חדלו! הגני אומר לכם". נדפס באוצרות-הראי"ה ב עמ' 1038-1039.

התלהבותו בשמחת חתן תלמיד-חכם. ואפילו במנהג היה מדקדק עד מאוד. יושב ער כל ליל חג השבועות ומבאר לפני שומעיו את ספר המצוות להרמב"ם ז"ל ועוד.

ואותו הקנאי המדקדק במצוות, בהדור ובמנהגים, כשהיה בא לפניו יהודי לבקש טובה, יהיה מי שיהיה, אז לא היה שם לב ולא מבחין מי הוא המבקש. חרד או לא חרד. מדקדק במצוות או לא. ועוד יותר, אפילו אם המבקש היה מרודפיו, מי שהתקיף אותו בעתונות, או אפילו בכתבי פלסטר, ואז הרגיש עוד יותר חובה למלא את הבקשה, שלא יכשל חלילה ב"לא תשנא את אחיך בלבבך", או לא לבא ח"ו לידי נקימה או נטירה. מכל שכן אם הענין נגע בשאלת הצלת נפש מישראל, אז היה שוכח את עצמו לגמרי, והיה חש לעשות הכל לטובתו ולהצלתו עד לידי מסירת נפש ממש כידוע. ובכן מהו באמת פתרון הפליאה העצומה הזאת? איך התאחדו באישיות זו כל הכחות האלה, שהם כאלו מתנגדים זה לזה?

פתרון החידה הזאת הוא, שרבנו זצ"ל היה הלב שבעם, רב בריאות מכלם! קלט לתוכו את מיטב תמצית הדם הנוך והמזוקק של היהדות כלה, את כל גנוי אוצרות הספרות העתיקה והחדשה לכל ענפיה, ואת מיטב המדות והתכונות שבה. ולפיכך היה רב הלאים מכלם! כל כאב של רבים או של יחיד, פגעו בו בנפשו עמוק עמוק, והרעידו את כל נימיו העדינים ביותר. וההתמזגות הזאת של כל כחות הנפש שנראו אמנם בעיני הבריות כמתנגדים זה לזה, נתנה לנו יצירה כזאת שהיתה לפלא בעיני כל עין בוחנת בכשרון, בהנהגה, בצביונו ובסגנון חיים מיוחד במינו. וכמו שרבנו ז"ל כותב בהקדמתו לספרו "אדר היקר"¹⁶: "ימים רבים עברו על החכמה המיכנית והחק המלא שגיאה, ששני כחות המתנגדים זה לזה בהפגשם זה עם זה מולידיים בהכרח כח שלילי, היה לקו לתעשיה, וכעול ברזל על צוארה, עד שבאו הנסיונות, והתרחבה ההכרה, שלא שלילה יולידו, כי אם כח חיובי חדש...".

ומתוך קליטת כל הטוב שביהדות, ראה תמיד את הצד הטוב שבכל אחד. לא שלא הכיר בחסרונות. אלא הוא ידע אותם רק לשם תקון, אבל לא ח"ו לרעה. בטוח היה שכל יהודי שיש לו קשר של אהבה לעמו ולארצו, ישוב גם לאהבה את תורתו. כי כל זמן שלא נתק לגמרי מאהבת ישראל, הרי הוא חלק מהעם. ואם אין בו הסגלה החצונית הבאה על-ידי בחירה, הרי יש בו הסגלה הפנימית בתור בן לעם סגלה, ושב ורפא לו. סגלה זאת תביא אותו סוף כל סוף לידי הכרה במאור של תורה שיחזירנו למוטב. ומשום כך אפילו רבן גמליאל נשיא ישראל, כשהגיע לתקון ברכת המינים, שאל מי הוא היודע לתקן ברכת המינים? ומה ואיזו ידיעה צריכים לכך? הלא לכאורה כל בעל סגנון יכול לתקן ברכה, ועל אחת כמה וכמה רבן גמליאל. אולם כאן היו צריכים אדם שהוא בהחלט נקי מכל קרטוב של שנאה עצמית שהוא יקלל את המינים. ומי הם? אומר הרמב"ם ז"ל אלה שמצרים לישראל (הלכות תפילה פרק ב הלכה א), והוציאו עצמם מן הכלל. ועל זה צריכים הכרעה של בעל טהרת נפש יוצא מן הכלל. שאפילו רבן גמליאל לא הרגיש עצמו שיוכל לקבל על עצמו תפקיד זה. ואולי דוקא מתוך זה שהוכרח לנהוג נשיאותו ברמה, "ירד שמואל הקטן ותקנה"¹⁷. שמואל הקטן, שהיה רגיל לומר "בנפול אויבך אל תשמח ובהכשלו אל יגל לבך" (אבות פרק ד משנה יט), היה יכול לתקן ברכת המינים, כי רק מי שמלבו עקר כל שנאה כלפי אדם מישראל, יכול להבחין בין מי שראוי לברכה למי שראוי

16. מעט צרי, עמ' יג.

17. ברכות כב: ועין-איה שם.

לקללה. ורק הוא שיכול להבחין בין האור ובין החשך, למצא את האורות בתוך הצללים, וזו היתה גדלותו של רבנו זצ"ל.

לדוגמא, לשם אילוסטרציה אספר לכם עובדה שתפיץ אור על תכונת רבנו ז"ל. בהיותו באמריקה בשנת תרפ"ד לטובת הישיבות שבארץ ושבחוץ לארץ, קבל כבוד מלכים ובקב בערים המרכזיות. ומערי השדה נהרו אל הערים המרכזיות לראותו או לשמע את דבריו. בהיותו בנויארק בא אליו יהודי עשיר, שהציג עצמו לפני רבנו שהוא מעיר דגבר (עיר מרפא באה"ב). וכשהוא שמע שהרבי נמצא בנויארק, מצא לחובתו להוציא הרבה כספים לבא מעירו לנויארק לראות את נשיא ישראל. הרב הודה לו על זה והוסיף: בכל זאת הייתי יותר שמח, אלו היית מבקרני בארץ ישראל. ההוא התנצל שקשה לו לעזוב עסקיו ומשפחתו ולנסע לארץ-ישראל, אבל הרב באחת, שיחודי כמוהו צריך ומחויב, לראות את הארץ ואולי יצליח גם להתישב בה. ואחרי הסברה רבה נתן האיש הזה את ידו להרב בהבטחה שבמשך השנה הוא בא לארץ-ישראל. ויהי היום והרב יושב בירושלים במסבת אנשים, והאיש הזה נכנס ונתן להרב שלום, והוסיף: הנה קימתי את הבטחתי, היום באתי באניה ותכף נסעתי להרבי, ומכאן לכותל המערבי, ואחר כך אתור את הארץ. הרב אהל לו הצלחה בדרכו, והלך. אחרי איזה שבועות שוב האיש בא והרב יושב בראש אספה. והוא אומר לו, רבי! באתי לקחת ברכת הפרידה. מה? אתה חוזר לאמריקה? כן! למה? לארץ ישראל כזאת לא קויתי! עלוקות. מוצצי דם. רמאים. ואיננה חשובה בעיני מאמריקה. כששמע הרב כך בקש ממנו לשבת מעט עד שינעול את האספה, מפני שיש לו מה להגיד לו. בגמר הישיבה הרב קרא לאורח לשבת על ידו ושואלו: הלא אתה מעיר דגבר. לא כן? כן, ענה האורח. ורבנו ממשך: הלא אני שמעתי שבדגבר האקלים מעופש ורע, ואנשים חולים וסובלים בה מאד, ואיך תוכל אתה לגור בעיר הזאת? מה רבי מדבר - עונה האורח - הלא דגבר היא עיר מרפא, מהוללת באקלימה הוך והמצוין, והיתכן שיאמר מי שהוא על אקלימה של דגבר שהוא רע ומקולקל? אבל - אומר הרב - הלא אני שמעתי מאנשים נאמנים שהם ראו בעיניהם אנשים בדגבר הולכים ברחובות ויורקים דם, ואיך אתה אומר שהאקלים שבה וך ומצוין? הודעוץ האורח וענה: נכון שישנם אנשים היורקים דם בדגבר, אבל אלה לא אנשי דגבר הם, כי אם חולים במחלת לב, שחפת וכדומה, הבאים מכל רחבי ארצות הברית, הבאים להתרפא ולהבריא בדגבר. ומה היא ומה אקלימה אשמים בדבר שתלינו עליהם.

אם כך - אומר הרב - יוצא שנכון הוא הדבר שישנם יורקי דם בדגבר, אלא לדעתך הם החולים הבאים ממקומות אחרים. ולמה לא תרצה להבין שארץ ישראל אוריה טוב, וך ומזוקק שבעתים מדגבר, אבל באים אליה חולים מכל קצוי הגולה עם החסרונות שלהם. מביאים הנה את טומאת עפר ארץ העמים. בלי ספק שבמשך הזמן יתרפאו באקלים הבריא של ארצנו הקדושה לחיות חיים יהודיים טהורים ובריאיים, ורק לעת עתה הם יורקים עוד דם. ולמה תרצה להתרחק מארץ-ישראל ולא מדגבר שגם בה - לא פחות מאשר בארצנו הקדושה - ישנם חולים. הדברים האלה השפיעו מאד על האורח, שהחליט להשאר עוד לזמן מה בארץ ולעשות מה שהוא לטובתה.

וכך היה רואה את הטוב ואת האור מבעד כל הצללים, עד שבא לידי התפשטות מדת החסד הבלתי מוגבלת. כמו שאומר הוזהר הקדוש על משה רבנו, שאמר להקב"ה: "אם תשא חטאתם ואם אין מחני נא מספרך אשר כתבת" (שמות לב, לב), מבלי לשאול כאברהם אבינו אם יש

חמשים צדיקים בתוך העיר עד עשרה צדיקים (בראשית יח). "ואף על גב דכלהו חטו, לא זז מתמן, עד דאמר ליה: סלחתי כדברך. אבל אברהם לא אשגח, אלא אי אשתכח בהו זכאי, ואם לאו - לא, ועל דא לא הוה בעלמא בר נש דיגיין על דריה כמשה דאיהו רעיא מהימנא" (זוהר הקדוש וירא דף קו, א). כי מתוך זה שהיה ענו מאד מכל האדם אשר על פני האדמה, ראה ומצא את הטוב אפילו באלה שאינם זכאים. ובפרט בעם כלו. ולפיכך רב יוסף שהיה גם כן ענו: "לא תנני עונה דאיכא אנא" (סוטה מט, ב), אמר: "אזכה ואיתיב בטולא דכופתא דחמרא" (סנהדרין צח, ב), כי על-ידי מדת הענוה הביט רק בפנימיותם של ישראל, ובה היה בטוח שגאולת ישראל בא תבא "לבני בניהם למען שמו באהבה" אף בירידה היותר נוראה, בסרחון עונות וחשך ככד (ראה בארוכה את דברי מאור עינינו באגרות ראייה לה-לו [אגרות הראייה ב, אגרת תקנה]).

ומפני הרעה נאסף הצדיק (בבא-קמא ס, א), שלא יראה ברעה העתידה לבא (רש"י שם ד"ה טיבותא הוא), לפני שבאה עלינו השנה הזאת שנת צרו"ת - תרצ"ו. כי לבו הטהור היה מתפקע מרוב הצרות שנתכו על בני ישראל בארצנו הקדושה ובכל תפוצות הגולה. וזכורים לנו ימי המאורעות העגומים באב תרפ"ט, איך שהוא לא נח ולא שקט, כתב לכל קצוי תבל, עמד בקשרים עם כל הפקידים הממשלתיים הגבוהים, יצא במאמרים ומחאות חריפים נגד השסאים, ובראשם המופתי ימ"ש. וכל הבית של רבנו לבש קדרות ואבלות בימים ההם. הרגיש בנפשו את הנטל הכבד שהוטל עליו בשעה טרופה זו.

ועתה בשעת הרת עולם זאת של הצרות האחרונות המשכחות את הראשונות, כלם מרגישים שהוסרה העטרה, וחטר המנהיג, הקברניט, וגם השתדלן בכל עיני הכלל והפרט, הצבור והיחיד. וגם מן השמים עכבונו להושיב רב ראשי על כסאו במשך שנת היובל, והבחירות הולכות ונדחות, מפני שאין לנו ביתמותנו איש בדומה לו, שיוכל לרשת את כסאו.

ולכן כשאנו באים להעלות על זכרוננו את זכרון רבנו הגדול זצ"ל, אם אין אנו מוכשרים להקים מתוכנו אישיות גדולה ונאצלה כזאת, הרי לפחות צריכים אנו כלנו לשאב כל אחד מעט מדם התמצית של הלב הגדול הזה, לשאב מעט אהבה מעין אהבתו לה, לישראל, לתורת ישראל ולארץ ישראל, ארבעת עקרי חייו. ואם נזכה לכך שנכניס בלבנו אהבה לארבעה עקרים אלה שהם אחד, "אורייתא וקוב"ה וישראל חד הוא" (זוהר הקדוש אחרי עג, א), אבל לא אקרין אחד אלא בארץ (שם צג, ב), אז נזכה לאהבת ה' לזכור חסדי אבות, ולהביא "גואל לבני בניהם למען שמו באהבה" (ברכת אבות).

נאם הזכרה למרן הגרא"י הכהן קוק זצ"ל, ביום הזכרון השלישי להסתלקותו, בבית-הכנסת המרכזי בחיפה

אור ליום ג' אלול שנת צ"ח

שלש שנים עברו מאותו יום שהוסרה המצנפת והורמה העטרה (גטין ז, א) בהסתלקותו של הכהן הגדול רבן של ישראל ומרא דארעא ישראל, רבנו אברהם יצחק הכהן קוק זצ"ל. שלש שנים עברו ההרגשה היא בלב, כאלו זה עכשיו היה, ושיש צורך כאלו מחדש להספידו ולבכות את האבדה הגדולה אשר אָבדנו בהסתלקותו של רבנו. וכמו שאמרו חז"ל: "כי נח נפשיה דרב, אזלו תלמידיו בתריה. כי הדרי, אמרי: ניזיל וניכול לחמא אנהר דנק. בתר דכרכי, יתבי וקא מיבעיא להו: הסבו דוקא תנן וכו', לא הוה בידייהו. קם רב אדא בר אהבה, אהדר קרעיה לאחוריה, וקרע קרעיה אחרינא. אמר: נח נפשיה דרב וברכת מוזנא לא גמרינן!" (ברכות מב, ב - מג, א).

ההרגשה הזאת היא בלבבות רבים, לא רק בין חוגי חסידי ומעריציו של רבנו, כי אם גם בחוגים אחרים האומרים: "חבל על דאבדין ולא משתכחין" (סנהדרין קיא, א). נח נפשיה דרב! ובתקופה אפלה זו, חסר הוא איש האמת שלא חת מפני כל, והגיד את דברו כלפי פנים וכלפי חוץ בכל האמץ והמסירות-נפש שבו. ויש צורך איפוא להחזיר את קרעינו לאחורינו - את הקרעיה שקרענו ביום פטירתו, ולחזור ולקרוע מלפנינו, ושוב להתאבל על האבדה שאָבד העם העברי בכלל, והישוב בארץ בפרט. אבל שלש שנים עברו ואין מנהג להספיד פה אחרי עבור תקופה כזאת. ואולי גם אין אנו רשאים, כמו שאמרו חז"ל על מי שבוכה יותר מן המדה, אומר הקב"ה אי אתם רחמנים בו יותר ממני (מועד-קטן כז, ב), וגם אינני יכול עכשיו לתת הערכה מלאה לרבנו זצ"ל בגלל אי בריאותי, לכן אגע רק בנקודה אחת שהיא היתה תוכן חייו של רבנו, ושהיא נחוצה לנו מאד בימים טרופים אלה, והיא מדת האהבה:

האהבה האמתית - אומר רבנו בספר "חבש פאר" דרוש א¹⁶ - היא בבחינת אש, מכיון שהיא נובעת ממקור אמת התורה שהיא אש דת, לכן גם האהבה היא אש, "רשפיה רשפי אש שלהבתיה" (שיר-השירים ח, ו), והיא הקובעת את צורתו של האדם, את תכונתו, מגמתו, ושאיפותיו ואת דמותו אשר בצלם אלקים ברא אותו. יוצא שהצד הקפטי שהוא בנגוד לצורה, החומר, הגוף הבהמי והרצון התאנני, צריך להיות מים שיכבו את האש, ושידכאו את הכחות הרוחניים שבאדם, אבל "מים רבים לא יוכלו לכבות את האהבה ונהרות לא ישטפוה. אם יתן איש את כל הון ביתו באהבה בוז יבוזו לו" (שם שם, ז). ומדוע? והלא זה נגד הטבע. מים מתפשטים על האש ומכבים אותה, אבל במה דברים אמורים, מתי המים שולטים באש? כשאין מחיצה ביניהם, אולם אם ישנה מחיצה בין האש והמים, או לא רק שהמים לא משתלטים באש, אלא שהאש משתלטת במים, מבעבעת אותם מלהיבה ומרתיחה אותם, ומכניסה בהם את כחה ומהפכת את המים לכח של אש, וכך האהבה האמתית שיסודה היא האמונה, היא מתנה סג' דין אש האהבה והרצון החמרי שלא רק אשר איננו בא הרצון לכבות את האש, אלא להיפך, האהבה על-ידי האמונה מכניסה ברצון רגשות קדש, ומלהיבה אותו עד כדי כך שהוא נהפך והיה לחלק בלתי נפרד מרשפי אש שלהבתיה.

על ההנחה הזאת, אנו חוזרים שלש פעמים ביום, בקריאת שמע: "שמע ישראל ה' אלקינו ה' אחד, ואהבת את ה' אלקיך וגו'" (דברים ו, ד-ה). סמיכות הפסוקים של האמונה בה' אחד, אלהת ה', מורה שהאהבה מוכרחה להיות מיוסדת על האמונה, ולא עוד, אלא אפילו אהבת רעים שלכאורה גם השכל האנושי משלים עם זה, גם כן מבססת התורה על האמונה בה'. "ואהבת לרעך כמוך - אני ה'" (ויקרא יט, יח). יתר על כן, בפרשת השבוע כשהתורה מצווה על ערי מקלט, מסימת בפרשה: "כי תשמר את כל המצוה הזאת לעשתה, אשר אנכי מצוך היום לאהבה את ה' אלקיך וגו' ויספת לך עוד שלש ערים על השלש האלה. ולא ישפך דם נקי בקרב ארץ אשר ה' אלקיך נתן לך נחלה וגו'" (דברים יט, ט-י). והלא להמנע משפך דם נקי, ודאי שגם השכל האנושי יסכים אתו, ובכל זאת קשרה התורה את המצוה הזאת עם אהבת ה' אלקים, ולמה?

אומר רבי יוסף אלבו, ספר העקרים (מאמר ג פרקים לה-לו): יש שלשה סוגי אהבה: אהבת הטוב, המועיל, והערב. אני אוהב לפעמים אדם שאין לי כל קשר נפשי אישי אליו, אבל הוא מתנה אותי, לכן אני אוהבו. הוא מגנן יפה. הוא שר יפה. הוא נואם יפה, או רוקד יפה. אהבה זו ודאי איננה אל האהוב, אלא להנאה שהוא מפיך ממנו ולא יותר. אפילו אהבת המועיל, לאדם שהביא לי תועלת בחיים, זה יכול כבר להביא לידי קשר נפשי, אבל בכל זאת היא אהבה החוזרת אל האהוב, הוא אוהבו בגלל תועלת, ואהבה התלויה בדבר - בטל דבר בטלה אהבה. אבל ישנה לפעמים אהבת הטוב; אין לי כל תועלת מהאהוב. הוא גר אפילו ברחוק מקום, ואין לי כל סכום להנאה ממנו, ואני מוכן אפילו להפסיד עליו. כי אם אני אוהב אותו בגלל שהוא בעל מעלות גדולות - איש מורם מעם, זוהי אהבה ממדרגה עליונה, אהבה אל האהוב, כאהבת יהונתן לדוד, שאביו שאול אמר לו: "כי כל הימים אשר בן ישי חי על האדמה לא תכון אתה ומלכותך" (שמואל א כ, לא), והסכים לותר על כסא המלוכה שבימים ההם היה לו חשיבות גדולה מאד, בגלל אהבתו לדוד. ואת זה הדגיש דוד בקינתו על יהונתן: "נעמת לי מאד נפלאתה אהבתך לי מאהבת נשים" (שמואל ב א, כו). אהבה זו נפלאת היא מאד, כי היא רק מכוונת לי, לא בגלל טובת הנאה או הפקת תועלת שהאהבה חוזרת אל האהוב, אלא נעמת לי מאד ונפלאת אהבתך לי. אבל גם אהבה זאת, אם אמנם לגבי האדם היא ממדרגה עליונה, בכל זאת איננה ממצה את כל עמק האהבה, כי מכיון שהאהבה מתיחסת לאדם אחר - וכמעשה שהיה, כשקבל דוד לשון הרע על מפיבושת בן יהונתן אמר¹⁹: "אתה וציבא תחלקו את השדה" למרות אהבת אביו (שבת נו, א) - אין זו אהבה נצחית. האהוב נפרד ממנו, או הולך לעולמו הוא, או תנאים אחרים המכניסים שנוי בדעתו, מביאים שנוי באהבתו.

לכן האהבה היותר עליונה היא אהבת ה', ושהתבטאה בגלוי על-ידי אברהם אבינו בעקדת יצחק, כשהקב"ה אמר לו: "קח נא את בנך את יחידך אשר אהבת את יצחק ולך לך אל ארץ המוריה והעלהו שם לעולה" (בראשית כב, ב). בן יחיד שנוולד למאה שנה, זה לא מהדברים הרגילים, והקב"ה בכבודו ובעצמו מדגיש לו: "אשר אהבת", ובוה הכניס בלבו האהבה העמוקה ביותר אל בנו יחידו. ויש לו גם טענה כלפי הקב"ה, הלא "כי ביצחק יקרא לך זרע" (שם כא, יב), אמרת לי תמול (בראשית-רבה פרשה נו²⁰), ואם היה טוען כך, היה מנצח, כי גם הקב"ה

19. שמואל ב יט, ל.

20. וויקרא-רבה כט, ט, ומובא ברש"י בראשית כב, יב.

לא רצה שאברהם יקריב את בנו, כי אם רק בתור נסיון - "והעלהו" - ולא יותר²¹. לא כאלה הצדיקים שהקריבו עצמם על קדוש השם וקימו מצות "ונקדשתי בתוך בני ישראל", שאֵלָה לא היתה להם טענה כזאת מפיו של הקב"ה. ובכל זאת הסכים להקריב את בן יחידו האהוב לו אהבה עמוקה יותר. זו היתה הכרה באהבת ה' הנצחית, שהיא יכולה להכריע כל אהבה שבעולם, אפילו של בן יחיד למאה שנה אשר אהב ביותר, והוא לפיכך זכה להיות אוהב גאמן להקב"ה, שמציין²²: "זרע אברהם אוהבי!"

ואת זה מדגישה התורה באהבת ה': "שמע ישראל ה' אלקינו" - עלת כל העלות, ממציא כל הנמצאים ומשגית על הכל - "ה' אחד!" אחד לא בדמיון, בשם מושאל, מה שאנו רגילים לקרא אחד מבלי שהדבר קיים במציאות. אחד! שהוא מחויב המציאות ולא אפשרי המציאות. אחד! מבלי שתהיה לו דוגמא בשטח, בְּקוֹ, ובנקודה (ספר העקרים מאמר ב פרק י). ולכן "ואהבת את ה' אלקיך - אהבה בלי מצרים". "בכל לבבך" - בשני יצריך: ביצר הטוב וביצר הרע. כי אחרי שישנו הסייג של האמונה בה' אחד, צריכה אש האהבה לְבַעֵב את הרצון התאנני, היצר-הרע, שגם הוא יהפך ליצר טוב. "ובכל נפשך" - אפילו הוא נוטל את נפשו. "ובכל מאדך" - בכל מדה ומדה שהוא מודד לך הוי מודה לו (ברכות נד, א). מכיון שאהבתך איננה רק בגלל שה' ממלא את כל חסרונותיך מסוג המועיל והעורב, כי אם בגלל גדלותו יתברך בעולם, הלא אין הבדל אם הוא ממלא את ספוקך, או לא. וכמו שאומר רבנו בחיי²³ בשם אותו חסיד, שהיה קם בלילה ואומר להקב"ה: "אלקיי! הרעבתני ועירום עזבתני ובמחשכי הלילה הושבתני ועוון וגדלך הוריתני, אם תשרפני באש לא אוסיף כי אם אהבה אותך ושמתה בך". זוהי האהבה האמתית הנצחית שהתבטאה בפיו של אותו חסיד, וכמו שאמרו ז"ל: "צרור המור דודי ליי" - אף על פי שהוא מיצר וממיר לי - "דודי בין שדי ילין" (שבת פה, ב). ואיוב אמר: "הן יקטלני לו איחל" (איוב יג, טו, סוטה כז, ב), ואמונה זאת איננה יסוד רק לאהבת ה' או רק לקיום המצוות שבין אדם למקום, שלגבי ההמונים מצוות אלו מבטאות יותר אהבת ה', כי אם אפילו לעניינים שבין אדם לחברו, ויסודם אהבת רעים, זקוקים להאמונה של אני ה', כי אחרת אין כל בטחון לקיומה. ואפילו במניעת שפך דם נקי היתה צריכה התורה להדגיש "כי תעשה את כל המצוה לאהבה את ה' אלקיך", כי אין לסמוך על ההומניות האנושית, על האידיאלים והמוסר של האנושיות, אם אינם קשורים עם האמונה ואהבת ה', ועינינו הרואות אנשי תרבות - לא נדבר כבר על אנשי המדבר שבארצנו הקדושה, על תועבותיהם - אנשים בעלי השכלה, במדינה שהיא היתה נחשבת לפסגת הציביליזציה שבעולם, איך הם נהפכו, לחיות רעות ורודפים בכל מיני רדיפות מאות אלפי איש ומענים אותם בענוים קשים ומרים, זהו רק מפני שאין אלקים בלבבם. ולכן הוזהרה תורה בקיום כל המצוות "לאהבה את ה' אלקיך", שרק היא יכולה להבטיח אהבת רעים שתהיה קימת לדורות.

זה היה תוכן חייו של רבנו, אהבת ה' אחד, אהבת עם אחד, תורה אחת, מנקודת ה' אחד ושמו אחד, "קודשא בריך הוא אורייתא וישראל חד הוא" (זהר ויקרא עג, א), אהבת ארץ ישראל בתור חלק בלתי נפרד מעם ישראל, "גוי אחד בארץ" - עמה אֶקְרוֹן אחד ולא אינן

21. ראה רש"י בראשית כב, ב.

22. ישעיה מא, ח.

23. חובות הלבבות, שער אהבת השם, פרק א.

בלחודייהו" (זהר ויקרא צג, ב). ואהבה זו התבטאה בכל נימי נפשו ונשמתו, בשמירת המצוות ובאהבת ישראל, לְכָלֵל ולפרט, עד מסירות נפש ממש, מפני שהיא היתה מיוסדת על האמונה שהיא היתה שירת חייו, בה חי, בה הִגָּה, ולה היה שר את שיר האמונה הנאמנה, ל"תורת חיים חמדתנו מפי עליון נתנה נצח היא נחלתנו ממדבר מתנה", לעבודה, "פה נעבוד צורנו בחדוה וברננה עלה נעלה לרגלינו שלש פעמים בשנה". אלה לא היו דברים מן השפה ולחוץ, מי שהיה נוכח בחגיגת החג בבית רבנו, הרגיש את האמונה העמוקה שהתבטאו בשיירי קודש אלה. לארץ ישראל היה שר, "לעד חיה בלבבנו האמונה הנאמנה לנחול שוב נחלתנו אב המון קנה". ואפילו אם עננים מתקדרים על שמנו אין לנו להִנָּאש, כי אל חי הוא מלכנו "חי חי הוא גואלנו! והאמונה הנאמנה הזאת הביאה את אש אהבתו להתלקח, על כל רצונו ועל כל עניניו הפרטיים. לא רק שותר על קְרִירוֹת גדולות למען הארץ לפני בואו ליפו, ובפעם השניה לירושלים, אלא כולו היה אש קודש לעם וכל קדשיו.

"ודלוגו עלי אהבה" - ומתוך אהבה היה מדלג על ההרים, מקפץ על הגבעות. אין אנו מוצאים אותו בשטח אחד, בכוון אחד. אותו הגאון בהלכה שענה תשובות לאלפים, וחבר ספר הלכה ברורה על כל הש"ס, היה גאון מעמיק באגדה, החוקר הפילוסוף כאחד מן הראשונים והיה אחד מן המקובלים הגדולים, זה שכל למודו ההלכתי היה בדרכו של הגאון הקדוש הגר"א ז"ל, וחבר ספרים ביאורים על דברי הגר"א, היה גדל החסידות, והיה בקי בכל ספרי החסידות, עד שגדולי האדמו"רים היו משכימים לפתחו והתפלאו על רב ידיעותיו. בְּכָל מִצָּא את קו המשוה, את הקו המאחד ומחבר את המקצעות זה לזה. כי אי אפשר היה לו להזניח איזה מקצע שהוא חלק מן התורה ומקודש באומה, ומתוך אהבה היה זהיר במצוה קלה כבחמורה, לא רק במצוה האמורה בתורה, או אפילו בדברי סופרים, כי אם אפילו במנהגי ישראל, מנהגים שרבים מן הגדולים לא דקדקו בהם, כמו שאמרו ז"ל: "במארה אתם נארים ואותי אתם קובעים הגוי כלו" - אי איכא הגוי כלו - אין, אי לא - לא" (עבודה זרה לו, ב), ואם ישראל קבלו עליהם את המנהג, הרי הוא כבר חלק מן העם שנתקדש בקדושת העם.

ומתוך אהבה לכל חלק מן העם, היה מקרב אפילו את אלה שהתרחקו מהתורה, אם היו עוד מחוברים אל העם, בתחיתו בארצו, בהאמינו שכל זמן שהאבר עוד מחובר אל החיים, יש בטחון שהכח הסגולי הפנימי שבעם סגלה, ישפיע עליו סוף סוף גם לתורתו, ושב ורפא לו והיה יהודי שלם ותמים. זו היתה אהבת רבנו המיוסדת על האמונה הנאמנה שרשפיה רשפי אש שלהבתיה.

ובימים קודרים אלה, עלינו לטפח את מדת האהבה, להפיץ את אור האהבה של רבנו הגדול על כל חלקי העם. וכתוב בפרשת השבוע: "ולא תקים לך מצבה אשר שנה ה' אלקים" (דברים טז, כב) שלא יקים כל אחד מצבה לעצמו. ורבנו היה רגיל לאמר לא לעשות מצבה לשם ה' שהיא בלי היקף מחיצות, כומר נהיה ככל הגוים בית ישראל, "כי אם אל המקום אשר יבחר", במקדש, המרוכז במסגרת תורת אלקים חיים, והמאחדת את כל העם לחלקיו, "לאהבה את ה'" ואת ישראל עמו לכל קניניו, או נזכה בודאי שה' יקיים את דברו לזכור חסדי אבות ולהביא גואל לבני בניהם למען שמו באהבה.